

PAVOL TIŠLIAR (ED.)

POPULAČNÉ ŠTÚDIE SLOVENSKA I.

Krakov, Katedra etnológie a muzeológie – Katedra všeobecných dejín,

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave 2013, 389 s.,

17 grafů, 9 map, 17 tabulek v textu. ISBN 978-83-74-691-3

Předkládaný sborník se věnuje problematice populačního vývoje na Slovensku v letech 1938–1945. Cílem kolektivu participujících autorů/autorek bylo zmapovat situaci v oblasti, která doposud stála stranou pozornosti badatelské obce a předložit k odborné diskuzi materiál získaný sondážním archivním výzkumem, analýzou demografických statistických dat a interpretací relevantního dobového tisku. Vstupní studie P. Tišliara pojednávají o metodologicko-metodických přístupech ke sledovanému tématu a o dominantních aspektech populačního vývoje. Navazující stať B. Šprochy se dotýká plánování a realizace populační politiky. Zaměřuje se především na klíčové otázky spojené s institucionalizací sociální a zdravotní rodinné sféry. Analýzu populačního vývoje základních demografických ukazatelů — sňatečnosti, natality a mortality — předkládá třetí příspěvek z pera E. Škorvankové. Závěrečná, materiálově koncipovaná studie D. Hrnčiarové upozorňuje na interpretace dobového tisku reflektujícího změny v postavení žen ve slovenské společnosti.

NÁČRT POPULAČNÍ POLITIKY NA SLOVENSKU V LETECH 1918–1945¹

Populace Slovenska prožila v průběhu 20.– 40. let 20. století významné změny, které se promítaly do jejího celkového charakteru. Vznik Československé republiky vedl k propojení dvou odlišných typů populací. Zatímco v českých zemích se již na sklonku 19. století začínala projevovat populační stagnace a snižování porodnosti, Slovensko v této době vykazovalo populační „přebytky“, které nebylo možné uživit. Obyvatelstvo řešilo nezaměstnanost a zhoršování životní podmínky migrací. Československo emigraci do zahraničí (především do zámoří) řízeně podporovalo, neboť přispívala ke snižování nezaměstnanosti a zmírňovala její negativní sociální důsledky. Paralelně však československé vládní kruhy projevovaly zájem o zvyšování populace nově vytvořeného „československého národa“ jako protiváhy početně zastoupeným etnickým minoritám. V meziválečném období se vytvořil institucionální základ sociální a sociálně zdravotní péče, který se na Slovensku v upravené podobě zachoval i v první polovině 40. let 20. století. Z institucionálního hlediska jej tvořila především agenda okresních zdravotních poraden vznikajících na konci 30. let 20. století s cílem snižovat úmrtnost novorozeňat a mladistvých. Zkvalitnila se rovněž lékařská péče a zdravotnická zařízení byla dostupnější. Populační politika v letech 1918–1938 ovšem neměla systémovou koncepci a zaměřovala se spíše na operativní řešení problémů, které se ve společnosti vyskytly. Po vzniku Sloven-

1 TIŠLIAR, P. Populační politika a populační vývoj na území Slovenska v letech 1938 — 1945: Metodologické východiska; Náčrt populačnej politiky na Slovensku v letech 1918–1945, s. 9–90.

ské republiky (1939–1945) se v zemi změnilo politické klima a nový státní útvar řídil autoritativní režim zasahující do všech oblastí společenského a hospodářského života. Život rodin byl výrazně ovlivněn válečným hospodařením diktovaným německým spojencem Slovenska. Z populačního hlediska došlo k nejdůležitějším změnám především v oblasti mateřství a rodičovství. Byly zakázány interrupce, omezovaly se rozluky manželství, vytvářel se systém rodinných přídavků, projevovala se snaha řešit nezaměstnanost formou omezování práce žen a zprostředkováním práce v Německu. Slovenský stát byl založen na zásadě politického unitarismu a ztotožňoval se primárně se slovenským národem. Státní příslušníky jinoetnického původu (s výjimkou Němců) opomíjel, případně segregoval a likvidoval (Romové a Židé). Německo, které bylo v mnohých oblastech Slovensku vzorem, inspirovalo i populační politiku vládních kruhů. Jestliže pro meziválečné období platila v oblasti populační politiky koncepční nevyjasněnost, nyní byla v této oblasti striktně propagována a prosazována zásada zvyšování natality slovenských rodin a výchova dětí v slovenském národním duchu.

POPULAČNÍ VÝVOJ SLOVENSKA V LETECH 1938–1945²

Populační vývoj Slovenska v letech 1938–1945 sice přímo navazoval na změny v reprodukčním chování, k nimž docházelo na přelomu 19. a 20. století, a které se po 1. světové válce ještě zrychlily, avšak specifická politická a společenská situace je do jisté míry modifikovala. Na začátku sledovaného období jsme svědky mírného poklesu sňatečnosti a relativní stagnace porodnosti a úmrtnosti. Srovnání situace ve vnitrozemí a v pohraničí ukazuje, že problematičtější populační vývoj byl v příhraničních oblastech, v nichž se na formování místního populačního klimatu negativně projevovaly strach a nejistota z budoucnosti. Následné oživení reprodukce je třeba vnímat v kontextu předchozího populačního vývoje. Ten byl poznamenán především poklesem porodnosti a úmrtnosti, k němuž se v době hospodářské krize přidal ještě pokles sňatečnosti. V roce 1938 období snižování porodnosti a populačních přírůstků vrcholilo. V následujících letech se projevuje výraznější oživení reprodukce ve vnitrozemí i v pohraničních regionech. Sňatečnost se dynamicky zvýšila v letech 1939–1943 a porodnost dosáhla vrcholu v roce 1944. Populační vývoj na Slovensku tak poměrně rychle reagoval na měnící se politickou a společenskou situaci. Pokles a stagnace z období před a po zániku Československa vystřídal oživení pramenící nejen ze zlepšujících se životních podmínek, ale bylo rovněž výsledkem prosazování populační politiky vládních kruhů. Oba tyto faktory vytvářely příznivé populační klima, které stimulovalo rostoucí sňatečnost a porodnost. Pro celkový populační vývoj Slovenska v letech 1938–1945 měly (kromě reprodukčního chování) význam také ztráty obyvatelstva v důsledku probíhajících vojenských operací a ztráty způsobené transferem některých skupin do koncentračních a pracovních táborů (Židé a Romové).

2 ŠPROCHA, B. Populační vývoj Slovenska v letech 1938–1945, s. 91–166.

POSTAVENÍ ŽEN V OBDOBÍ SLOVENSKÉHO ŠTÁTU³

Postavení žen žijících na území Slovenska se zásadně změnilo po vzniku Československé republiky. Ženy získaly volební právo a staly se součástí politického života nově vzniklého státu. V meziválečném období se postupně začal zvyšovat také podíl ekonomicky aktivních žen. Odklon od demokratických principů se v postavení žen začal projevovat po vyhlášení Slovenského státu. Konzervativní vládnoucí politické kruhy propagovaly a prosazovaly realizaci idejí tzv. přirozeného poslání žen. Dle jejich názorů bylo „místo“ ženy především ve spořádané křesťanské rodině, po boku manžela a při výchově dětí. Prostředkem k budování stabilní slovenské rodiny byla politika vyřazování vdaných žen z pracovního procesu, reglementace studia dívek, podpora sňatečnosti, porodnosti a prosazování sociálních stabilizačních opatření státu. Po přijetí zákonů o úpravě služebního poměru vdaných učitelek a služebního poměru vdaných státních zaměstnankyň byly propuštěny všechny ženy, které nebyly odkázány na pobírání mzdy. Mnohým z nich to přineslo nejen pokles životní úrovně, ale také ztrátu sebeúcty a pocitu přínosu pro rodinu a společnost. S otázkou zaměstnanosti vdaných žen souviselo i vzdělávání dívek. Po vyhlášení Slovenského státu byla reformou zrušena koedukace středních škol a dívky měly nadále studovat především na odborných školách pro ženská povolání. Zde se měly připravovat na své budoucí působení v rodině a domácnosti a získat praktické poznatky pro vedení vlastních živností. Vládní návrh reformy redukoval rovněž počet dívek studujících na vysokých školách, především na Slovenské univerzitě. Nová slovenská politická elita prezentovala rodinu jako základní článek společnosti a hlavní poslání žen spatřovala v mateřství a výchově dětí. Ideální manželství mělo být národně a nábožensky jednotné, slovenské a katolické. Otázka rozvodů dostala výrazně mravní charakter. Podle křesťanské zásady byl manželský svazek nerozlučitelný a povinností ženy bylo učinit vše, aby se nerozpadl. Společensky byly adorovány chudé početné rolnické rodiny jako zářné příklady obětavosti a skromnosti. Stát motivoval sňatečnost a porodnost slovenského obyvatelstva nejen propagandou, ale i cílenou sociální politikou (např. zavedením rodinných přídavků na děti). Politický režim považoval ženy za reprezentantky slovenského národa a vymezoval jim prostor pro aktivní společenské působení. Měly se angažovat především v charitě, sociální práci, vzdělávání, ve výchově žen, mládeže a dětí. Ideálem společnosti byla submisivní žena respektující svého muže a ztělesňující dobové stereotypy ženských ctností. V období Slovenského státu byly formulovány vzory a obrazy ideální ženy, které sice neodpovídaly realitě, ale hrály velkou roli v propagandě a politice nového režimu. Propagace idealizovaných představ byla velmi účinná, prostřednictvím tisku ovlivňovala významně veřejné mínění a vytlačovala na periferii tzv. „neakceptovatelné“ (alternativní) vzory chování žen.

3 ŠKORVANKOVÁ, E. Postavenie žien v období Slovenského štátu, s. 167–332.

IDEÁL SLOVENSKE ŽENY: HOSPODYNĚ A DOMÁCÍ PANÍ⁴

Rozhodnutí „vrátit ženu zpět rodině“ vycházelo z názorů a hodnot vládnoucí kruhů Slovenské republiky v letech 1939–1945. Při realizaci politického programu se počítalo s aktivní spoluprací žen a přijetím mediálně sugerovaného ideálu ženy v domácnosti — milující manželky, láskyplné matky a dobré hospodyně. Podklady pro vytváření tohoto obrazu přinášely především ženské časopisy *Nová žena*, *Živena*, *Úsmev slovenských žien a dievčat* a ženská příloha deníku *Slovák — Žena doma v spoločnosti*. Tisk se zaměřil především na prezentaci důležitosti postavení hospodyně a snažil se vymýtit předsudky o „méněcenných“ ženách věnujících se rutinním pracím v domácnosti: vaření, pečení, uklízení, žehlení, šití apod. Postavení manžela-otce jako „hlavy“ rodiny bylo sice považováno za nezpochybnitelné, ale ženě-matce příslušela důležitá role aktéra udržujícího „životní“ funkce rodiny v harmonickém chodu. Slovenský stát byl politicky a ekonomicky vázán na válčící Německo a tato skutečnost měla vliv na fungování slovenského vnitřního trhu ovlivňujícího chod slovenských domácností. „Koupěschopnost“ hospodyně hrála v národním hospodářství důležitou roli a žena v domácnosti byla cíleně vedena k šetření v příslušných oblastech. Při řešení problémů v zásobování, vysokých cenách některých potravin, či jejich nedostatku, se hospodyně mohla inspirovat radami uváděnými v ženských časopisech a denním tisku. Představy vládních ideologů o ideálních domácích paních neměly ovšem pouze ekonomický, ale rovněž eticko-politický rozměr. Žena měla být manželovi především moudrou rádkyní, příčinlivou pomocnicí a neměla nikdy ztrácat ze zřetele, že se svou obětavou péčí o děti a oddaností k manželovi významně spolupodílí na budování Slovenského státu.

Publikace *Populačné štúdie Slovenska I.* představuje solidní výstup kritické badatelské práce se sekundárními zdroji informací písemné (úřední a veřejné) provenience. Interpretace prezentovaných údajů působí vyváženě, v duchu dobré tradice pozitivistické historiografie. Vstupní studie P. Tišliara a B. Šprochy přehledně referují o obecnějších kontextuálních souvislostech studovaného tématu a stati E. Škorvankové a D. Hrnčiarové je prostřednictvím „genderově“ laděných „case studies“ zdařile rozvíjejí. Autorům/autorkám sborníku lze srdečně blahopřát k významnému odbornému počínu.

Miloš Tomandl

4 HRNČIAROVÁ, D. Ideál slovenskej ženy: Gazdinej a domácej panej, s. 333–389.